

HÜQUQ elmləri

UOT 341

DOI: <https://doi.org/10.30546/19063.2025.01.10094>**BEYNƏLXALQ İNSAN
HÜQUQLARINA DAİR
NƏZƏRİYYƏLƏR İMPLEMENTASIYA
NƏZƏRİYYƏSİ KONTEKSTİNDƏ**

NOVRUZ HƏBİB OĞLU MEHDİYEV

*BDU-nun "Beynəlxalq xüsusi hüquq
və Avropa hüququ" kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru**Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 33, AZ1148**E-mail: novruz_mehdiyev@bk.ru***XÜLASƏ**

Məqalədə qeyd olunur ki, qanunda insan hüquqlarına və fundamental azadlıqlara hörmət prinsipinin inkişafı bir sıra insan hüquqları müqavilələrinin qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bir çox müqavilələrin ayrılmasından hissəsi onların həyata keçirilməsinə təsir edən tədbirlərin qəbul edilməsidir. Xüsusilə, hərtərəfli hazırlanmış müqavilələrin həyata keçirilməsi tədbirləri olmadan insan hüquqlarına və fundamental azadlıqlara hörmət prinsipinin qorunmasına yönəlmiş effektiv beynəlxalq əməkdaşlığın mümkün olmadığı qeyd olunur.

İnsan hüquqları müqavilələrinin həyata keçirilməsi tədbirlərinin nəzəri təhlili konkret beynəlxalq prosedurların obyektiv qiymətləndirilməsi və hazırlanmasında mövqelərin müəyyən edilməsi üçün zəruridir. Belə təhlil nəzərdən keçirilən beynəlxalq tədbirlərin praktiki zəruriliyinə və effektivliyinə düzgün yanaşmağa imkan verir.

Açar sözlər: *insan hüquqlarının implementasiyası, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq və milli tədbirlər, İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İnsan Hüquqları Komitəsi, beynəlxalq insan hüquqları standartları, insan hüquqlarına hörmət, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmləri və s.*

Müasir dövrdə insan hüquqları ideyası ictimai inkişaf prosesinə istiqamət və təkan verən mühüm ideyalardan biri kimi qiymətləndirilir. Çünki insan hüquqları insanların sosial fəaliyyəti, onların ictimai münasibətləri, fərdi yaşayış xüsusiyyətləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Onlar insanların qarşılıqlı əlaqəsi, bu əlaqələrin nizamlanması, onların hərəkət və fəaliyyətində yaranan mübahisələrin qarşısının alınması, dövlət və cəmiyyətin normal fəaliyyətinin normativ forması kimi özünü göstərir. Yaşamaq hüququ, şərəf və ləyaqətin toxunulmazlığı hüququ, vicdan azadlığı, söz və fikir azadlığı, şəxsin siyasi proseslərdə iştirak etmək və s. bu kimi hüquqlar sivil cəmiyyətdə insan həyatının qurulmasının vacib

şərtləri sayılır. Bu hüquqların mahiyyətini və onların cəmiyyətdə yerini müəyyənləşdirmək üçün onlara mütləq konkret tarixi baxımdan yanaşmaq lazımdır. Müasir dövrümüzə qədər gəlib çatan insan hüquqları uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İnsan hüquqlarının inkişafının həlledici mərhələləri XVII-XVIII əsr burjua demokratik inqilabları dövrünə təsadüf etsə də, onların inkişaf tarixinin kökləri daha qədim dövrlərə təsadüf edir. Hesab olunur ki, insanın bir fərd kimi cəmiyyət və dövlət tərəfindən pozula bilməyən hüquqlara və azadlıqlara malik olması ideyası insan cəmiyyətinin yaranması ilə eyni zamanda meydana çıxmışdır.

Qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə insan hüquqlarının universallığı tanınmışdır. Beynəlxalq konvensiyalarda insan hüquqlarının ancaq vətəndaşa deyil, hər kəsə məxsusluğu daha geniş yayılmış və artıq formalaşmış bir tendensiyadır. Bir qayda olaraq, dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bütövlükdə bütün insan hüquq və azadlıqlarının təmini və müdafiəsidir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dili və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. Bunlar BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsi ilə təsdiqlənir. Orada göstərilir ki, BMT irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verir.

İnsan hüquqları müxtəlif iqtisadi və siyasi sistemlərin, ideologiya və mədəniyyətlərin mövcud olduğu müasir dünyamızda insanları və cəmiyyətləri birləşdirən ən əsas meyardır. İnsan hüquqları ideyası məhdud və inkişaf etmə təsəvvürlərdən müasir dövrdəki təkamül yolu keçərək nəticədə sosial və hüquqi statusundan asılı olmayaraq bütün insanlara

aid olan vahid prinsip və normalar konsepsiyasına çevrilmişdir. Bütün dövlətlərin konstitusiyasının əsasını təşkil etmişdir [1, s. 10].

Antik Roma və Yunan fəlsəfi məktəbləri insan hüquqları ideyasının fəlsəfi əsaslarının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu fəlsəfi məktəblərdə insan azadlığının və şəxsi həyatının ictimai mənafehlərdən, dövlətin siyasi maraqlarından üstün tutulması aparıcı istiqamətlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Bu fəlsəfi fikirlər əsasən Sokratın, Platonun, Epikürün, Aristotelin və s. antik dövr mütəfəkkirlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. İnsan hüquqları ilə bağlı məsələlər sonrakı dövrdə Roma mütəfəkkirlərinin əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. Dinin hakimi kəsildiyi orta əsrlərdə insan hüquqları ideyası ilahi nemət, ilahi qanunlar kimi qiymətləndirilirdi. Qərbdə isə orta əsrlər dövründə insan hüquqlarının dövlətdaxili hüquqla nizamlanması praktikasına rast gəlinir. Bu qayda əsasən İngiltərənin təcrübə öz əksini tapmışdır. Bu, bir sıra aktlarda əks olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) 1215-ci il Böyük azadlıq xartiyası (Maqna çarta)-burada kral hakimiyyətinin səlahiyyətləri barədə müddəalar əks olunub.

2) 1628-ci il Hüquqlar haqqında petisiyada kralın üzərinə müvafiq öhdəliklər qoyulur və şəxsləri kral idarəçiliyindən qoruyurdu.

3) 1679-cu il Habeas korus aktı - insan hüquqlarının inkişafında söz azadlığı, parlamenti seçmək və s. məsələlərə həsr edilmişdir.

İnsan hüquqları termini isə beynəlxalq siyasi leksikonda müstəqillik uğrunda Amerika müharibəsindən və Böyük Fransa inqilabından sonra meydana gəldi. Məhz bu dövrdən sonra dövlətdaxili sənədlərdə-Hüquqlar haqqında Bill, ABŞ konstitusiyası və s. insan və vətəndaş hüquqlarından danışılırdı. Bəzi ədəbiyyatlarda bu sənədlərdə adları çəkilən hüquqları I nəsil insan və vətəndaş hüquqları adlandırırlar. Bura əsasən yaşamaq, könləliyin ləğvi və s. hüquqlar aiddir.

Bundan sonra insan hüquqlarının inkişafında II mərhələ başladı ki, bunu da bəzi hüquq ədəbiyyatında II nəsil insan hüquqları adlandırırlar. İnsan hüquqlarının bu nəsli sosial və iqtisadi hüquqlardan ibarətdir. Bu hüquqlar müəyyən mənada sosialist düşüncə tərzini nəticəsində yaranmışdı. Bura əmək hüququ, sosial təhlükəsizlik hüququ, təhsil hüququ və s. daxildir. Bu hüquqlar daha çox formasız xarakter daşıyır. II Dünya müharibəsindən sonra bu

hüquqlar bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə (1961-ci il Avropa sosial xartiyasında, İqtisadi və sosial, mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktında və s.) ayrıca təsbit olundu.

III nəsil insan hüquqlarının yaranması son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Bu izaha görə indi obyektiv olaraq elə hüquqlar meydana gəlmişdir ki, onlar ayrılıqda fərdə və ya fərdlər qrupuna yox, bütövlükdə məcmuya, xalqa məxsusdur. Məsələn, inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və s. Bu hüquqlar kollektiv hüquqlar və ya "həmrəylik hüquqları" adlanır. Lakin, göstərilən hüquqlar hələ tam formalaşmamışdır və onlar dəqiq normativ məzmunu malik deyildir.

İnsan hüquqlarının tarixi inkişafından danışarkən nəzəriyyələrə də toxunmaq lazımdır. İnsan hüquqlarının mahiyyətinə dair nəzəriyyələrə təbii hüquq nəzəriyyəsi, pozitiv nəzəriyyə, realist və universal nəzəriyyələri misal göstərmək olar.

İnsan hüquqları sahəsində əsas nəzəriyyələrdən olan təbii insan hüquqları nəzəriyyəsi tam şəkildə XVII-XVIII əsrlərin ideoloqları tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar hesab edirdilər ki, hələ dövlət və hakimiyyət mövcud olmadığı dövrlərdə təbii vəziyyət hökm sürürdü, yəni müasir dövrdə mövcud olan dövlət anlayışı o dövrdə yaranmadığından sosial struktur da tam formalaşmamışdı. Təbii vəziyyətdə həyat azad idi və hər bir şəxs ümumi və təbii hüquqlardan istifadə edirdi (insan təbii vəziyyətdə yalnız təbii qanunun tələblərini yerinə yetirirdi). Bu nəzəriyyənin tarixi Yunan və Roma hüququna getməklə insan hüquqları ilə daha sıx əlaqəlidir [3, s. 50].

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin tarixi kökləri qədim və antik dövrün mütəfəkkirlərinin əsərlərinə gedib çıxır. Bu nəzəriyyədə insan hüquqlarına təbii, sanki insan şüurundan və yaxud ilahi iradədən və ya insanın öz təbiətindən yaranan hüquq kimi baxılırdı. Bu nəzəriyyənin məqsədi dövlət orqanlarının fəaliyyətini insan hüquq və azadlıqlarının həcminə uyğun olaraq məhdudlaşdırmaqdır.

Pozitiv nəzəriyyənin tərəfdarları (C.Ostin, H. Kelzen, A.Markel) isə təbii hüquq nəzəriyyəsinin əleyhinə idilər. Pozitivistlər hesab edirdilər ki, insan hüquqları, onun həcmi, məzmunu dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir. İnsan hüquqlarının mənbəyini ümumməcburi qaydaları yaradan və cəmiyyət üzərində duran dövlətdə görürdülər. Pozitiv nəzəriyyənin mahiyyəti qüvvədə olan qanunvericiliyi sistemləşdirməkdir.

İnsan hüquqlarına dair digər bir nəzəriyyə realist nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları göstərir-lər ki, insan hüquqları mənəviyyətə aid olduğu üçün mədəni kontekstdən çıxış etməlidir. Bu nəzəriyyəyə görə dünyaya gəldiyi gündən fərdin yalnız davranışı deyil, həm də düşüncələri də cəmiyyətin mədəniy-yyətinin təsiri ilə formalaşır.

BMT çərçivəsində 1948-ci il Ümumdünya in-san hüquqları Bəyannaməsini, Fakultativ protokolla birlikdə 1966-cı ildə imzalanmağa açıq olan mülki və siyasi hüquqlar haqda Paktları əhatə edən insan huquqları haqda Billin işlənilib hazırlanması və qə-bul edilməsi insan hüquqları üzrə beynəlxalq nor-maların inkişafında tamamilə yeni mərhələ açdı [10, s.13]. Söhbət artıq hər hansı ayrıca hüquqlardan, hər hansı hüquqi şəxslər kateqoriyasından deyil, ictimai həyatın bütün sahələrində bütün-fərdlərin hüquqla-rından gedir. BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi şəkildə qəbul edilmiş Ümumdünya Bəyannaməsi (buna görə də hüquqi məcburi sənəd deyil), həmçi-nin Paktlar praktiki olaraq insan hüquq və azadlıq-larının bütün spektrini əhatə etsə də, bu sahədə bey-nəlxalq normayaratma davam etmiş və indiyədək davam edir.

Bəyannamədə və ya Paktlarda yalnız ümumi formada verilmiş bir sıra hüquq və azadlıqlar xü-susi müqavilələrdə geniş şəkildə təsbit olunmuşdur. Belə ki, mülki və siyasi hüquqlar haqda Paktın VII maddəsi işgəncələri və qəddar, qeyri-insani, insan ləyaqətini alçaldan rəftar təfərrüatı ilə bu cinayətin nə tərkibini, nə də onunla mübarizə formalarını aç-madan qadağan edirsə, işgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar növlərinə və cəzalar əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası işgəncə-nin anlayışını verməklə yanaşı, bu cinayətlərlə mü-barizə məqsədilə bir sıra təşkilati tədbirlər nəzər-də tutur. Məsələn, mülki və siyasi hüquqlar haqda Paktın ehtiva olunmuş bir sıra əlamətlər (cins, irq, milli mənsubiyyət, din, siyasi və digər əqidə və b.) üzrə insanların ayrı-seçkiliyini qadağan edən ümu-mi normalardan başqa, məsələn, təhsil (1960-cı ildə UNESCO qəbul etmişdir), əmək və məşğulluq (1958-ci ildə BƏT-in Baş Konfransında qəbul edil-mişdir) sahəsində ayrı-seçkilik əleyhinə Konvensi-yalar, Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqda 1979-cu ildə BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi Konvensiya işlə-nib hazırlanmış və hazırda qüvvədədir.

İnsan hüquqları haqda yazan bir çox müəlliflər

onları üç nəslə bölmə [15, s.361]: birinci nəsil-burjua inqilablarının bəyan etdiyi mülki və siyasi hüquqlar; ikinci nəsil - sosial-iqtisadi hüquqları; üçüncü nə-sil-başlıca olaraq, üçüncü dünya ölkələrinin bəyan etdiyi kollektiv hüquqlar.

Bütün hüquq və azadlıqların göstərilən nəsillərə bu cür bölünməsi, əlbəttə ki, mütləq deyil və onu bəzi şərtlərlə qəbul etmək olar. Həqiqətən, burjua inqilabları dövründə insan hüquqları haqda ilk bə-yannamələr (1689-cu il ingilis hüquqları haqda Bill, 1789-cu il fransız insan və vətəndaş hüquqları haq-da Bəyannaməsi, ABŞ Konstitusiyasında birinci on düzəliş kimi qəbul edilmiş hüquqlar haqda Bill) meydana çıxarkən söhbət yalnız mülki və siyasi hüquqlardan gedirdi.

İkinci nəsil, yəni sosial-iqtisadi hüquqlar zəhmət-keşlərin kapitalist cəmiyyətində öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün mübarizəsi nəticəsində mey-dana gəlmişdir. Z.Henkin belə bir nəticəyə gəlir ki, “insan hüquqları uğrunda beynəlxalq hərəkət XVIII əsrin fərdin muxtariyyəti və azadlığı haqda ideyalar-dan yaranmış, XIX və XX əsrin sosializm və ümumi rifah dövləti ideyaları ilə tamamlanmışdır” [9,s.48].

İnsan hüquqlarının tez-tez kollektiv və ya həm-rəy hüquqlar adlandırılan üçüncü nəsil müstəmləkə imperiyalarının yerində yaranmış yeni dövlətlərdən çox əvvəl meydana çıxmağa başlasa da, üçüncü dün-ya dövlətlərinin irəli sürdüyü bir sıra tələblər (inkişaf hüququ) ehtiva edir. Sağlam ətraf mühitə olan hüquq və yaxud sülh hüququ müxtəlif dövlətlərin xalq küt-lələrinin tələbləri kimi təsəkkül tapmışdır [8, s.30].

Əgər birinci iki nəslə aid olan hüquq və azadlıq-lar hər bir fərdə məxsusdursa, üçüncü nəsil hüquq-larını insan və xalqların hüququ adlandırmaq olar. Belə ki, sülh hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ və ya iqtisadi və sosial inkişaf hüququ hər bir insana olduğu kimi, hər bir xalqa və deyə bilərik ki, bütöv-lükdə bütün bəşəriyyətə məxsusdur [8, s.31].

Üçüncü nəsil hüquqları həm də onunla fərqlənir ki, beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmiş (hər iki Paktın I maddəsi) və bütün dövlətlər və alimlər tərə-findən beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norması kimi tanınan özünü təyin etmə hüququndan başqa bu kateqoriyadan olan digər hüquqlar hüquqi cəhətdən məcburi normalar kimi formalaşma mərhələsində-dir. Onlar yalnız beynəlxalq təşkilatların qətnamələ-rində təsbit olunmuşdur. Onların müddəaları çox za-man qeyri-müəyyən olur və yalnız tədricən insan və xalqların hüquqları kimi onların normativ məzmunu

dəqiqləşdirilir [15, s.370].

Eyni zamanda qeyd etməmək olmaz ki, bu hüquqların bəzi aspektləri də lege ferenda olsa da beynəlxalq hüquqda müəyyən edilmiş və eynimənəli şəkildə möhkəmləndirilmişdir.

Hazırda fərdin hüquq və azadlıqları sahəsində bütün beynəlxalq normaları beynəlxalq standartlar adlandırmaq qəbul edilmişdir. Bu termin beynəlxalq müqavilələrin qaydaları, beynəlxalq təşkilatların, Helsinki yekun aktı kimi siyasi sazişlərin qətnamələri, Vyana, Kopenhagen görüşlərinin sənədləri, beynəlxalq adətlər kimi müxtəlif cinsli normaları əhatə edir.

İnsan hüquqları problemi cəmiyyətdə insanın statusunu müəyyən edən hüquqların qazanılması və genişlənməsi uğrunda aparılan kəskin sinfi mübarizələrin daim əsas mövzusu olmuşdur. İnsan hüquqlarının təşəkkül tapması və inkişafı uzun tarixə malik olaraq bu və ya digər dövlət üçün xarakterik olan ənənə və doktrinaların mübarizəsi ilə müşahidə olunmuşdur. İnsan hüquqları haqqında həqiqi və hərtərəfli biliklərə malik cəmiyyət daha sadə və yaxşı idarəetmə xüsusiyyətlərinə, o cümlədən dövlət şəxsiyyət münasibətlərinin çevik tənzimlənməsinə sahib olur. Buradan da insan hüquqları cəmiyyətin möhkəmlənməsinə, siyasi qarşıdurmanın aradan götürülməsinə yönəlmiş olur. Bundan başqa, ümumi rifah kateqoriyasına əsaslanan insan hüquqlarının əxlaqi xüsusiyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, insan hüquqlarının dəyərini daha çox artırır, çünki onlar cəmiyyətin mənəvi təkmilləşməsinə və inkişafına, həmrəyliyin formalaşmasına kömək edir, bunlarsız real dəyişiklik və islahatların həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Beynəlxalq hüququn sahələrinin əksəriyyəti adət hüququ normalarından təşəkkül tapmağa başlamışdır və yalnız sonralar kodifikasiya olunan konvensiyalar adət normalarına müqavilə təbiəti vermişdir.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq normalar isə praktiki olaraq, ancaq yazılı hüquq - müqavilə normaları və qaydaları şəklində meydana gəlməyə başladı.

Göstərdiyimiz kimi, beynəlxalq hüquqda insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmət prinsipinin təşəkkül tapması insan hüquqları sahəsində müqavilələrin bütöv kompleksinin qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Bir çox müqavilələrin ayrılmaz tərkib hissəsi onların həyata keçirilməsinə təsir göstərən tədbirlərin görülməsidir. Hərtərəfli işlənilib hazır-

lanmış həyata keçirilmə tədbirləri olmadan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş effektiv beynəlxalq əməkdaşlıq mümkün deyil.

İnsan hüquqları sahəsində müqavilələrin həyata keçirilmə tədbirlərinin nəzəri təhlili konkret beynəlxalq prosedurların, obyektiv qiymətləndirilməsi, onların işlənilib hazırlanması zamanı mövqələrin müəyyənləşdirilməsi üçün lazımdır. Bu cür təhlil baxılan beynəlxalq tədbirlərin praktiki zəruriliyinə və səmərəliliyinə düzgün yanaşmanı mümkün edir.

İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra müəyyən implementasiya, yəni müqavilədə təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirləri nəzərdə tutan insan hüquqları haqda beynəlxalq bilin bir neçə layihəsi meydana çıxdı. "Implementasiya" termini ilə insan hüquqları haqda müqavilələrdə yalnız beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər göstərilirdi. Müxtəlif izahlı lüğətlərdə implementation müqavilənin, sazişin yerinə yetirilməsi, həyata keçirilməsi, praktiki icra olunması və konkret tədbirlər vasitəsilə yerinə yetirilmənin təmin edilməsi kimi verilir.

Implementasiya ilə bağlı ilk anlayış R.A. Müllerson tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müəllif milli-hüquqi implementasiya terminindən istifadə etməklə, ona belə bir anlayış vermişdir ki, beynəlxalq hüquq normalarının milli-hüquqi implementasiyası beynəlxalq hüququn tələblərinin milli hüquq normalarının köməyiylə dövlətin ərazisində həyata keçirilməsi prosesidir. Milli-hüquqi implementasiya beynəlxalq hüquq normalarının faktiki implementasiya mərhələsidir və beynəlxalq hüquq üçün zəruri hüquqi göstərişlər yaradır. Anlayışdan da görüldüyü kimi, implementasiya üçün beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyasına mütləq şəkildə ehtiyac yoxdur. Implementasiya prosesində beynəlxalq və milli hüququn asılılığı və milli qanunvericiliyin transformasiyası baş verir [8, s. 9]. Bu halda qanunverici orqanın əsas vəzifəsi hüquq sistemini daha təbii şəkildə yeniləmək, milli hüquqa nisbətdə daha da zənginləşdirməkdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, implementasiyanın beynəlxalq və milli hüquqi mexanizmləri mövcuddur. Beynəlxalq hüquq normalarının implementasiya mexanizmi beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi məqsədilə beynəlxalq və milli səviyyələrdə istifadə olunan hüquqi və təşkilati vasitələrin müəyyən

məcmusunu təşkil edir. Bununla belə, beynəlxalq və milli səviyyələrdə beynəlxalq-hüquqi normaların implementasiyası məqsədilə qəbul edilən hüquqi xarakterli tədbirlər təşkilati-icraedici xarakterli tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunur.

Implementasiya nəzəriyyəsinin əsasları H.Lauterpaxt və B.Q.Manovun əsərlərində işlənmişdir. Lauterpaxt H. o nöqteyi-nəzərdən çıxış edir ki, dövlət suverenliyi məhdudlaşdırılmadan, onlar tərəfindən suveren səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran bəzi güzəştlərə gedilmədən insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi mümkün deyil. Beləliklə, verilmiş halda implementasiya nəzəriyyəsi, ilk növbədə, dövlət suverenliyinə qəsd edir. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinə bu cür yanaşma Lauterpaxtın dövləti hüquqlar haqda billin həyata keçirilməsində əsas orqan kimi tanınması ilə yüngülləşir [12, s.313]. Lakin düzgün olan bu müddəa Lauterpaxta BMT orqanlarının fəal iştirakı ilə insan hüquqları sahəsində hüquqi öhdəliklərin implementasiyasının BMT Nizamnaməsinin başlıca məqsədlərindən biri olması nəticəsinə gəlməsinə mane olmur [12, s.315]. Bu halda Lauterpaxt H. nəzərə alır ki, müəyyən öhdəlikləri yalnız dövlətin özü həyata keçirə bilər.

H.Lauterpaxtın implementasiya nəzəriyyəsinin təməl daşını fərdi şikayət vermək hüququ təşkil edir. Bu hüquqa o, həm vətəndaşlıq dövləti, həm də bütün beynəlxalq birliyə münasibətdə ayrılmaz hüquq kimi baxır. Fərdi şikayətlərə son dərəcə böyük diqqət onunla izah olunur ki, qərb müəllifləri fərd və dövlətin maraqlarının bir-birinə əks olmasından çıxış edirlər. Ona görə də implementasiya nəzəriyyəsi ilk növbədə, fərdlərin onun öz dövlətindən müdafiəsinə yönəlmişdir.

H.Lauterpaxt əsas insan hüquqlarının pozuntularına məhkəmədə baxılmasını təkid edir. O hesab edir ki, məhkəmə məhkəmə qərarlarına və dövlət orqanlarının qanunvericilik aktlarına yenidən baxa bilər [12, s.315]. Belə yanasma açıq-aşkar dövlət suverenliyi prinsipinə ziddir.

B.Q.Manov dövlətdaxili və beynəlxalq implementasiyanı fərqləndirir. Onun fikrincə beynəlxalq implementasiya, öz növbəsində, məhkəmə və kvazi məhkəmə xarakteri daşıyır. Beynəlxalq implementasiyadan danışarkən B.Q.Manov dövlətlərarası və ya birbaşa olmayan implementasiyanı fərqləndirir, bu zaman yalnız dövlətlər prosedurdə iştirak edə bilər və xüsusi və ya birbaşa implementasiyanı göstərir

ki, yalnız fərdlər və ya onların qrupları beynəlxalq orqanlara müraciət edə bilərlər. Onun fikrincə implementasiya səlahiyyətinə malik olan orqanlar sırasına BMT-nin baş orqanları, eləcə də xüsusi yaradılan beynəlxalq orqanlar aiddir. Bu zaman baş orqanlar implementasiyanın ümumi məsələləri, xüsusi orqanlar isə fərdi, özəl səviyyədə implementasiya ilə məşğul olurlar.

B.Q.Manov da şikayətlərə baxılmasının məhkəmə prosedurunun təkid edir, özü də belə prosedur dövlətdaxili məhkəmə sistemini xatırlatmalıdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mexanizmə daxili hüquq sistemi xüsusiyyəti vermək cəhdləri, ümumiyyətlə bir çox Qərb müəllifləri üçün xasdır. Onların fikrincə, beynəlxalq mexanizm daxili hüquq sistemə nə qədər oxşasa, bir o qədər mükəmməliyə yaxın olur. Bu zaman onlar insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin özünəməxsus xarakterini nəzərdən qaçırlar [7, s.31].

M.Moskovist belə hesab edir ki, zəruri olduqda implementasiya dövlət suverenliyinə toxunmalıdır. O, təkcə dövlət suverenliyinin məhdudlaşdırılmasına deyil, həm də dövlətüstü orqanların yaradılmasına tərəfdar çıxır [13, s.16].

Dövlətüstü orqanların yaradılması ideyası insan hüquqları üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində xüsusilə təhlükəlidir, çünki, o müxtəlif inkişaf səviyyəli dövlətlərin belə əməkdaşlığının əsasını dağdır. Bundan başqa hazırda universal dövlətüstü orqanlar qeyri-realdır və onlardan söhbət aparılması beynəlxalq birliyin diqqətini həqiqətən insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın aktual problemlərindən yayındıra bilər [7, s.31].

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin hüquqi mahiyyətinin dərk edilməsi üçün beynəlxalq və milli tədbirlər arasında hansı nisbətənin müəyyən edildiyini aydınlaşdırmaq vacibdir. Hazırda Qərb ədəbiyyatında implementasiya nəzəriyyəsində beynəlxalq tədbirlərə üstünlük verilən nöqteyi-nəzər yayılmışdır. Lakin, bəzi Qərb müəllifləri beynəlxalq və dövlətdaxili tədbirlərin nisbətini başqa cür qiymətləndirirlər. Bu planda E.Şvebbin fikri maraq kəsb edir, o belə hesab edir ki, "implementasiya" termini "o mənada texniki mənə kəsb etmişdir ki, indi o, daxili hüquqa uyğun olaraq qəbul edilmiş tədbirlərə əlavə olaraq insan hüquqları haqda paktların yerinə yetirilməsinə beynəlxalq nəzarət üzrə tədbirlər" mənalarını verir [14, s.828], yəni belə halda tamamilə haqlı qeyd olunur ki, dövlətdaxili

tədbirlər üstünlük təşkil edir.

W.Korey daxili və beynəlxalq tədbirlərin nisbəti barədə belə fikir söyləyir. İmplementasiyanın iki səviyyəsini fərqləndirərək, o, yazır ki, “fərdi hüquqların müdafiəsi üçün müraciət edilməsi mümkün olan beynəlxalq mexanizmlər mövcuddursa, daxili tədbirlərin səmərəliliyi artırıla bilər və yaxud onlar daha çox həyat qabiliyyətli ola bilərlər” [11, s.5].

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, implementasiya nəzəriyyəsinin fərdi şikayət (communication) kimi ünsürü praktiki olaraq bütün müəlliflər tərəfindən müdafiə olunur. Yaradılacaq istənilən beynəlxalq prosedur çərçivəsində zərərçəkən hər bir şəxsin həmin orqanlara bilavisiyə petisiya və ya şikayət vermək hüququ olması zəruridir.

Bir sıra müəlliflər fərdlər qrupuna və qeyri-hökumət təşkilatlarına şikayət vermək hüququnun verilməsində təkid edirlər. Bunu onunla izah edirlər ki, birincisi, fərd heç də həmişə şikayət göndərmək imkanına malik deyil, ikincisi, dövlətlər dövlətlərarası münasibətləri pisləşdirmək istəməyərək, başqa dövlətdə insan hüquqlarının pozulması barədə beynəlxalq orqanlara nadir hallarda petisiya verir. Lakin, qeyd etməliyik ki, qeyri-hökumət təşkilatları bu hüquqdan sui-istifadə edə və bu zaman heç bir məsuliyyət daşımaya bilərlər.

İmplementasiya nəzəriyyəsinin digər ünsürü - insan hüquqlarına aid məsələlərin məhkəmə baxışı tərəfindən həll olunmasıdır. Onlardan bəziləri həm beynəlxalq cinayətlərə, həm də insan hüquqlarının digər pozuntularına münasibətdə yurisdiksiyası olan daimi beynəlxalq tribunalın yaradılması təklifini irəli sürürlər [5, s.33]. Digərləri BMT Beynəlxalq məhkəməsinə insan hüquqları pozuntuları haqda işlərə baxmaq səlahiyyətinin verilməsini təklif edir. Bu zaman məhkəməyə iş vermək hüququ ayrı-ayrı fərdlərə, eləcə də dövlətlərə verilməlidir.

Praktikanın göstərdiyi kimi, insan hüquqları sahəsində geniş səlahiyyətlərə malik beynəlxalq məhkəmə yalnız regional səviyyədə yaradıla bilər. Belə məhkəmə nümunəsi Avropa insan hüquqları Konvensiyasında göstərilir, ancaq hətta bu konvensiya çərçivəsində də fərd məhkəmədə işə baxılmasının təşəbbüskarı ola bilmir. İnsan hüquqlarına dair geniş səlahiyyətli universal orqana (məhkəmə) isə hazırda ehtiyac yoxdur. Beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə səlahiyyəti olan beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması haqda məsələ isə hələlik ad hoc tribunallar qaydasında həll olunub [5, s.33].

İnsan hüquqları haqda universal konvensiyalara uyğun olaraq yaradılmış orqanların məcburi qərar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur. Dövlətlərin münasibətlər sahəsində insan hüquqlarına dair məcburi qərarların çıxarılması bütün beynəlxalq birliyin maraqlarına toxunduqda və insan hüquqları ağır və kütləvi pozulduqda mümkündür. Dövləti konvensiyanın tək-tək pozuntusu olduqda, daxili qanunvericiliyin konvensiyalara bəzi uyğunsuzluqları, səlahiyyətli orqanlarının nöqsan və səhvlərinə dair konkret məsələni həll etməyə məcbur etmək cəhdləri məqsədəuyğun deyil və yalnız dövlətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Dövlət özü bu nöqsanlarla məşğul olmaq və konvensiyaların daxili vasitələrlə yerinə yetirilməsini təmin etmək iqtidarındadır.

Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa Konvensiyası normalarına uyğunluğu probleminin təhlili ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının təminatını dövlətin “ali məqsədi” elan etdiyi və bir-birindən ayırmadığı “insan hüquqları və azadlıqlarına” və “vətəndaşın hüquqları və azadlıqlarına” dair bəzi maddələrinin (m.12, m.24) mahiyyəti ilə əlaqədardır. Söhbət bu anlayışların ayrı-ayrılıqda və birtərəfli nəzərdən keçirilməsi təcrübəsindən imtina edilməsindən gedir. Bu da insan və vətəndaşların hüquqi statusu konsepsiyasının Azərbaycan qanunvericiliyi üçün məqbul olduğundan xəbər verir və məlum olduğu kimi bu konsepsiyaya görə bütün ictimai proseslərin mərkəzində insan və vətəndaş, onların təminat verilmiş və qanunla müdafiə edilən azadlıqları və rifahı durur. Əsas xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, milli təsisatlar sahəsindəki iş prosesində BMT bu qənaətə gəlmişdir ki, dövlətlərin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmələri üçün bütün dövlətlər üçün zəruri mexanizm kimi vahid milli təsisat modeli yaratmaq mümkün deyildir və bunu tövsiyə etməyə ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, hər bir dövlət başqa dövlətlərin təcrübəsindən özü üçün səmərəli şəkildə istifadə edə bilər. Azərbaycan qanunvericiliyinin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq hüquqi normalara və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasının zirvə məqamı Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olduğu və insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulduğu dövrə təsadüf edir. Bu mərhələnin keçilməsi hələ o demək deyildir ki, həmin norma və standartlar praktikada avtomatik

tətbiq edilə bilər. Müasir suveren dövlətlərin əksəriyyətində qəbul edilmiş qaydaya görə həmin norma və standartların reallaşdırılması və onların tətbiqinə nəzarət edilməsi üçün müvafiq sistem yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi üçün nəzarət mexanizmləri sistemində insan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) institutuna, eləcə də digər hüquq-müdafiə, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına xüsusi əhəmiyyət verilir. Milli təsisatlar isə yerli mədəniyyətlərin, hüquq ənənələrinin və xüsusiyyətlərinin, eləcə də konkret dövlətdə mövcud olan siyasi təşkilatın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə yaradılmalıdır.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının həvəsləndirilməsi və onların müdafiəsi BMT-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. İnsan hüquqlarının pozulması hallarının araşdırılması və bu hüquqlara riayət olunması üzrə nəzarət normalarının müəyyən edilməsi istiqamətində müxtəlif müqavilələrə və beynəlxalq paktlara müvafiq yaradılmış mürəkkəb mexanizm əvvəlki kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş konvensiyalar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan və nəzarət mexanizmlərinə əsaslanan vahid hüquqi vasitədir. İnsan hüquqlarının həvəsləndirilməsi və müdafiəsi ilə məşğul olan milli təsisatlarla tamamlanan bu mexanizmlər həmin sahədə dövlətləri və beynəlxalq birliyi narahat edən məsələləri həll etməyə qadirdir. Təbii ki, milli təsisatlar BMT-nin və ya Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə orqanlar sistemini əvəz etməli deyil, yalnız öz tamamlayıcı funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirməlidir.

Beynəlxalq mexanizmlər milli mexanizmləri əvəz edə bilməz, yalnız onları tamamlaya bilər. Vətəndaşların hüquqlarının faktiki realizəsi şərtləri və vasitələri də yalnız dövlətdaxili səviyyədə təmin oluna bilər. Beynəlxalq mexanizm isə fərdlərin hüquqlarına təminat verə bilmir, çünki o, fərdlərə yalnız dövlət vasitəsilə təsir edə bilər.

Müqavilələrin əksəriyyəti implementasiya məsələsini müvafiq qanunvericilik və digər zəruri tədbirlər görməli olan iştirakçı - dövlətlərin öhdəsinə buraxır. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, beynəlxalq mexanizmlər implementasiya orqanları deyil, implementasiyaya nəzarət edən orqanlardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları*. Bakı., 2013
2. Əliyev Ə.İ. *Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri*. Bakı, 2007
3. Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları*., Bakı., 2019
4. Гусейнов Л. *Защитить права человека нужно посредством права, а не политики*. *Зеркало №5 (490)*, 1997.
5. Карташкин В.А. *Международная безопасность и права человека*. Санкт-Петербург, 1993
6. Карташкин В.А. *Права человека и международная безопасность*. 1988.
7. Манов Б.Г. *ООН и содействие осуществлению соглашений о правах человека*. М., 1996.
8. Мюллерсон Р.А. *Права человека: идеи, нормы, реальность*. М., 1991
9. Henkin L. *Human rights and domestic jurisdiction*. Hels, 1989
10. Humphrey J. *No Instant Millenium. The International Law of Human Rights*. N-Y. 1989
11. Korey W. *The Key to human rights imlementation. Interm Conciliation*, 1968. 570 p.
12. Lauterpacht H. *International Law human rights*. L., 1950
13. Mostowitz M. *Human rights and World Order*. N. Y. 1958
14. Shwelb E. *Civil and political rights. The international measures of implementation*. *AJIL*, 1968, vol. 62, № 4
15. Vasak K. *Le droit intermational de droit de l'homme*. P., 1978

Novruz Habib oğlu Mehdiyev,
Associate Professor of the Department of "Private International Law and European Law" of Baku State University, Doctor of Philosophy in Law
E-mail: novruz_mehdiyev@bk.ru

Theories of international human rights in the context of implementation theory

SUMMARY

It is noted in the article that, formation of respect principle to human rights and fundamental freedoms in law is in accordance with adoption of whole complex of contracts in the field of human rights. An integral part of several contracts is the taking of measures affected to their implementation. It is specially noted that, effective international collaboration directed to fulfillment of respect principle to human rights and fundamental freedoms is impossible without fulfillment measures of contracts working out comprehensively. Theoretical analysis of fulfillment measures of contracts in the field of human rights is important for determination of positions during objective assessment of concrete international procedures and their working out. Such analysis makes possible the correct approach to practical necessity and effectiveness of international measures heard and.

Key words: *implementation of human rights, international and national measures in the field of human rights, Declaration of Human Rights, Human Rights Committee, international human rights standards, respect to human rights, international control mechanisms in the field of human rights etc.*

Новруз Габиб оғлу Мехтиев,
доцент кафедры «Международное частное право и европейское право» Бакинского Государственного Университета, доктор философии по праву
E-mail: novruz_mehdiyev@bk.ru

Теории международных прав человека в контексте теории имплементации

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что становление в праве принципа уважения прав человека и основных свобод связано с принятием целого комплекса договоров в области прав человека. Неотъемлемой составной частью многих договоров является принятие мер, воздействующих на их осуществление. В частности отмечается, что без мероприятий по осуществлению всесторонне разработанных договоров невозможно эффективное международное сотрудничество, направленное на выполнение принципа уважения прав человека и основных свобод.

Теоретический анализ мероприятий осуществления договоров в области прав человека необходим для определения позиций при объективной оценке и разработке конкретных международных процедур. Такой анализ делает возможным правильный подход к практической необходимости и эффективности рассматриваемых международных мероприятий.

Ключевые слова: *имплементация прав человека, международные и национальные мероприятия в области прав человека, Декларация прав человека, Комитет по правам человека, международные стандарты прав человека, уважение прав человека, механизмы международного контроля в области прав человека и т.д.*

Rəyçi: Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Əlizadə Məmmədov
Məqalə redaksiyaya daxil olub: 06.09.2025
Çapa qəbul olunub: 17.09.2025

The date of the admission of the article to the editorial office: 06.09.2025
Accepted for publication: 17.09.2025